

A radikális filológiáért

A második fejezet* utolsó mondatában módszertant ígértem a szövegkritikai variáció tanulmányozásához. De „módszert” a szónak abban az értelmében, hogy lenne egy sor racionalizált és instrumentalizálható intellektuális műveletünk, melyek ismételten végrehajthatók a szövegkritika produktumain, éppen hogy nem ajánlhatók. A módszer feltételezi, hogy a vizsgálandó tárgy önmagában racionalizált és szabályoknak engedelmeskedik, ennek megfelelően egy racionális módszer felfedheti az adatok mögötti értelmet. Az egyik adat azonban jelen esetben éppen az a tény, hogy a szövegek kritikai dokumentációban *nem* valamilyen ésszerű, szabály vezette logika eredményei.¹ Egy klasszikus szöveg változatai közötti variáció ehelyett olyan erőnek a terméke, amelyet mindenki ismer, aki valaha írt szövegkritikáról: a szabadság, egy semmire sem visszavezethető és nem instrumentalizálható ítélet erejének szabadsága. Ez változtatja a szövegkritikát azzá, amit én „kiborg tudománynak” hívok, vagy olyan területté, amelyet az jellemez, amit Paul de Man így nevezett: „ellenszegülés az elméletnek”. Mivel a kritikai ítélet nem foglalható törvénybe, és mivel nem követ semmilyen axiomatikus eljárási szabályt, számos eltérő változatot képes alkotni. Ugyanezért a kritikailag előállí-

* Sean Alexander GURD, *Iphigenias at Aulis. Textual Multiplicity, Radical Philology*, Cornell University Press, Ithaca–London, 2005.

¹ Itt eltérek Jean Bollack diagnózisától, aki szerint a szövegkritika produkciói az előítéletek engesztelhetetlen és autonóm rendszerének eredményei: „Az állítások csak abban az esetben fogadhatók be, ha a tudományos konszenzus szabályain belül maradnak. A vitát irányító hallgatólagos konszenzusok önálló autoritást képeznek. Így tehát előfordulhat, hogy egy olvasat nem arat tetszést, legyen önmagában bármennyire is meggyőző. Vitatni fogják vagy elhallgatják. A korlátozó referenciák továbbhatnak a szellemi mozgások ellenére is, majd pedig, amikor a hamis folytonosság elrekeszti, a szakítani akaró invenció funkciótlaná válik.” Jean BOLLACK, *L' „Oedipe Roi” de Sophocle: Le texte et ses interpretations*, I., Presses Universitaires de Lille, Lille, 1990, xix.

tott szöveg filológiája sem engedelmességet egy törvénybe foglalt módszernek. Amit ehelyett megkövetelhetünk, az – a terület vázlatos áttekintése után – a gondos vizsgálat és az egyes változatok sajátosságaira való kellő odafigyelés gyakorlata.

E fejezetet a szövegkritikai variáció – kritikai szabadság vagy, ahogy Housman egyszer nevezte, „gondolat” – kérdésének kifejtésével kezdem. Ezután, elkanyarodva a kritikai variációk belső okainak összegezésétől, olyan elméleti konstrukciót dolgozok ki, amely a kritikai dokumentációt kutatási területként veszi tekintetbe és filológiai vizsgálatáért száll síkra. Ebben a második részben, amely a *Tézisek egy radikális filológiáért* címet viseli, amellel érvelek, hogy a szövegkritika egy, az ismételtes és a disszemináció – a magas szintű dekonstrukciós gondolkodás két alappillére – által alapvetően meghatározott gyakorlat, amelynek termékeit lényegükből fakadóan meghatározza egyfajta radikális és redukálhatatlan textuális pluralitás. Valamely szövegkritikai változatban felfedezni ezt a szinguláris pluralitást – ez a radikális filológia imperatívusza.

Szabadság: a kiborg tudomány

„A szövegkritika arisztokratikus dolog”, továbbá: „*criticus nascitur, non fit*”^{*} írja A. E. Housman.² Másutt azok ellen kel ki, akik abban hisznek, hogy a módszert az adott antik nyelv elmélyült ismerete és a kritikai érzék öröklött képessége elé kell helyezni a szövegkritikában:

Miképpen meghal a bölcs, azonképpen a bolond is: akkor miért kellene megengednünk nekik, hogy a klasszikus szövegeket különbözőképpen adják ki? Ha a természet, gonosz elfogultsággal, valakinek adott ítélőképességet és szorgalmat, valakinek pedig nem, akkor az a mi nyilvánvaló kötelességünk, hogy kiigazítsuk vak szeszélyét, és azokat, akik tudnak és akarnak gondolkodni, szigorú tiltásokkal megfosszuk jogtalan elő-

* A kritikus születik, nem azzá lesz.

² Alfred Edward HOUSMAN, „Application of Thought to Textual Criticism” = *The Classical Papers of A. E. HOUSMAN*, III., szerk. James DIGGLE – Francis R. D. GOODYEAR, Cambridge University Press, Cambridge, 1972, 1058–1069, itt 1069 és 1059.

nyüktől. A futballban ne használjuk a kezünket, és ehhez hasonlóan, a szövegkritikában ne használjuk az agyunkat. Miután nem tudjuk a bolondokat a bölcs módjára való viselkedésre bírni, ezért ragaszkodunk ahhoz, hogy a bölcs emberek viselkedjenek bolondok módjára, ez az egy lehetőségünk van a természet igazságtalanságának kiigazítására és a majdani sírbeli egyenlőség megteremtésére.³

A módszert itt „szigorú tiltásokként” írja le, amely megfosztja a tehetséges szövegkritikust természetes előnyétől, elnyomja a „gondolatot” a közepszerű – ha nem egyenesen a rossz – munka kedvéért. A „gondolat” itt titokzatos képességet rejt, melyet egyetlen elméleti szakember sem tudott megragadni. Valójában annak ellenére, hogy Housman gyakran él a „bölcesség” és „bolondság”, az „ítélet” és annak hiánya⁴ közti megkülönböztetéssel, bárhol keressük is a kielégítő választ arra a kérdésre, hogy mi is az a „gondolat”, Housman sehol nem határozza meg.⁵ De bizonyosan nem módszer, nem olyasmi, amit törvénybe lehetne foglalni, tanítani lehetne, racionalizálni vagy szisztematikus módon ki lehetne dolgozni.

Housman nem külön, amikor a szövegkritika nem módszeres alapját hangsúlyozza. Paul Maas nagyhatású felosztásában az archetípus vagy a genealógiai eredet analitikus feltárását, amelytől egy antik szöveg minden kéziratának származnia kell (*recensio*), az *examinatio* követi, melynek során a kritikus „megvizsgálja” az archetípust és megkísérli eldönteni, hogy az mennyiben „hű” a szerző eredeti szavaihoz. Ez a procedura nagymértékben függ feltételezéstől, ízléstől, ítélőképességtől, olyan tulajdonságoktól tehát, melyeket Maas szerint kétséges, hogy lehet-e tanítani vagy szisztematizálni.⁶ Reneham szerint „a szövegkritikus a tapasztalat és a próba–szerencse-gyakorlat terméke. Az ember éppoly kevésbé tehet szert ennek fortélyaira úgy, hogy egyszerűen elolvas egy

³ MANILIUS, *Astronomicum*, I., kiad. Alfred Edward HOUSMAN, Cambridge University Press, Cambridge, 1937², xxxiii.

⁴ A kritikusok és az ostobák folyamatos, Housman általi megkülönböztetése remek tárgya lehetne egy olyan elemzésnek, mint amilyenekre Ronell vállalkozik: Avital RONELL, *Stupidity*, University of Illinois Press, Urbana–Chicago, 2002.

⁵ HOUSMAN, *I. m.*, 1058.

⁶ Paul MAAS, *Textual Criticism*, ford. Barbara FLOWER, Clarendon, Oxford, 1958, 16–17.

takaros szövegkritikai kézikönyvet, mint ahogyan nem lehet költő valakiből egy *ars poetica* megtanulása révén.”⁷

Amit Housman „szigorú tiltásoknak” hív, azt Kant *diszciplínának* nevezné, (főként negatív) imperatívuszok kánonjának, melyek megakadályozzák, hogy egy vizsgálat túllépjen természetes képességein.⁸ A „gondolat” ellenszegül az ilyen diszciplínának: *természeténél fogva* túllép, spekulál és túlterjeszkedik az ember képességeinek határain. Talán ez lehet az oka annak, hogy a szövegkritikusok olyan gyakran aposztrofálják magukat prófétaként.⁹ Reneham, akinek szövegkritikai „olvasókönyve” mindenféle elméleti tárgyalás nélkül egymás mellé rendelt példák sorozata, a nagy kritikusok ihletettségét ünneplve jegyzi meg, hogy „egy Porson vagy egy Housman képességét, hogy könnyedén orvosoljon *cruxot* *crux* után,* inkább a *theón erikydea dóra*** közé kellene sorolnunk; nem véletlenül hívták ezt a képességet a latin nyelvben *divinationának*.”¹⁰

Árulkodó, hogy miközben a szövegkritikusok által javasolt emendációkat gyakran mint „helyeseket” ünneplik, ugyanolyan gyakran hiányzik az ok, hogy miért is lennének azok. Jellemző, ahogyan James Zetzel értékeli Housmant: „A szövegre vonatkozó döntéseit különösen éles ítél-

⁷ Robert RENEHAM, *Greek Textual Criticism. A Reader*, Harvard University Press, Cambridge, 1969, 1.

⁸ Immanuel KANT, *A tiszta ész kritikája*, ford. Kis János, Atlantisz, Budapest, 2009, II.1 (563–620).

⁹ Ez a klasszikus kijelentés Richard Bentleytől származik. „Az embernek nagyon pontos és éles ítélőképessége, éleslátása, ravaszsága és ahogyan a jó öreg Aristarchosról mondták, egyfajta *mantikéja* [látónoki képesség] és jósláshoz való tehetsége kell, hogy legyen; melyeket sosem lehet elsajátítani sem a legnagyobb szorgalommal, sem az idő múlásával, ezeket a természet adománya és a szerencsés születés folytán birtokoljuk. Ez az oka annak, hogy amíg más tudományokban a munka gyümölcse megfelel a reményeknek és a befektetett munkának, addig a kritikusok iskolájában azon számosak közül, akik ezzel töltötték egész életüket – beleöszülve az olvasásba és az elmélkedésbe –, csak nagyon kevesen tudtak hírnevet szerezni azzal, hogy e nehéz vállalkozás mellett kötelezték el magukat.” *Horace*, kiad. Richard BENTLEY, Cambridge University Press, Cambridge, 1725, 11 [Q. *Horatius Flaccus*, kiad. Richard BENTLEY, Cambridge University Press, Cambridge, 1711. fordítása].

* *Crux*: a helyreállíthatatlan szöveghelyeket megjelölő szövegkritikai jel (†), átvitt értelemben az ezzel megjelölt szöveghely.

** „Az istenek nagyszerű adományai.”

¹⁰ RENEHAM, *I. m.*, 2.

lőképesség és filológiai érzék jellemzi, és gyakran igaza van; a hozzájuk fűzött indokolás azonban ugyanolyan gyakran megtévesztő.”¹¹ August Böckh elnéző Schelling meggyőződésével szemben, miszerint a filológus „a művésszel és a filozófussal együtt a legmagasabb szinten áll; vagy inkább e kettő áthatja a filológust”;¹² Böckh szerint a kritikus érzéke a történelmi igazság kiderítésére „művészi hajtóerővé alakul, amely *intuitív módon [reflexió nélkül] ér célt*.”¹³

Ez a hajtóerő teszi a szövegkritikát, Housman megfogalmazásában, „arisztokratikus” ügygé. A *Vidám tudomány* egy szakaszában Nietzsche a józan számítást a „közönségeseknek” tulajdonítja, míg az ösztönöst a „nemesnek”:

A nemes lelkű ember hozzá viszonyítva *oktalanabb* – mert a nemes, nagylelkű, önfeláldozó vereséget szenved a saját ösztöneitől és legjobb pillanataiban *kikapcsolja* az észet. [...] Ez utóbbiban olyan erős a kedv és a kedvetlenség érzése, hogy az értelemnek hallgatnia kell velük szemben, vagy szolgáljukul kell szegődnie: ilyenkor a szív száll fel a fejbe és ettől kezdve „szenvedélyről” beszélünk. [...] A közönséges ember a nemes lelkűt a szenvedélye értelmetlenségéért, illetve számára kifordítottan tűnő értelméért veti meg, különösen, ha ez a szenvedély olyan tárgyra irányul, amelynek értéke fantasztikusnak vagy önkényesnek tűnik számára.¹⁴

De amint Nietzsche a következő mondatokban világossá teszi, a nemes ösztönös nagylelkűsége nem teremt új jogot. Tárgya inkább az egyedi kivétel. Ennek az egyedi és szubjektív hajtóerőnek törvényként vagy módszerként való félreértése hibássá tenné a szövegkritikát:

¹¹ James E. G. ZETZEL, „Vallás, retorika és szövegkiadói technika. A klasszikusok rekonstrukciója” = *Metafilológia I. Szöveg – variáns – kommentár*, szerk. DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS Ábel, Ráció, Budapest, 2011, 411.

¹² August BÖCKH, *On Interpretation & Criticism*, ford., szerk. John Paul PRITCHARD, University of Oklahoma Press, Norman, 1968, 22.

¹³ *Uo.*, 126. [Az angol fordítás nagymértékben eltér a német eredetitől. Jelen fordításban az angol fordítást követtük, a német eredeti változatát szögletes zárójel közé toldottuk.]

¹⁴ Friedrich NIETZSCHE, *A vidám tudomány*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Holnap, Budapest, 1997, 44–45.

A nemes lelkű ember, a magasabb rendű természet ízlése a kivételek felé fordul, olyan tárgyak felé, amelyek általában hidegen hagyják az embert és látszólag nem sok csáberőt rejtegetnek; a nemes lelkű ember egyedi értékmérővel rendelkezik. Ám ízlésének idioszinkráziájában általában azt hiszi, hogy *nincs* egyedi értékmérője, inkább általános érvényűnek tartja saját értékeit és értéktelenségeit, így lesz aztán érthetetlen és kevéssé gyakorlatias.¹⁵

Amennyiben a szövegkritikus a „hajtóerőt” „gondolatként” értelmezi újra és eredményeit „helyesként” könyveli el, belátása belső ellentmondásba ütközik, mert miközben síkra száll a „módszer” lehetetlensége mellett, egyszersmind ezt a módszerhiányt éppen a módszer szintjére emeli. Housman dühös kirohanása azok ellen, akik nem „gondolkodnak”, elutasító hozzáállása minden olyan nézőponttal és gyakorlattal szemben, mely különbözik az övétől, és mindenekfelett azokkal szemben, akik „módszerről” mernek beszélni, nem más, mint – Nietzsche szavaival – „a nemes lelkű emberek örök igazságtalansága.”¹⁶ Az „igazságtalanság” itt azt jelenti, hogy két, nyilvánvalóan összeférhetetlen tétel egyazon megfogalmazásban van jelen: először, hogy a „gondolattól” függve a szövegkritika nem alapulhat módszeren, és másodszer, hogy maga ez a nem módszeresíthető alap módszerré emelhető.

A szövegkritika igazságtalansága azzal jellemezhető, amit Paul de Man így nevezett: „ellenszegülés az elméletnek”.¹⁷ De Man számára az elméletnek való ellenszegülés bármely erősen teoretikus felfogás beépített eleme: „semmi nem képes legyőzni az ellenszegülést az elméletnek, mivel az elmélet *maga* ez az ellenszegülés.”¹⁸ De Man azt állítja, hogy az elmélet mindaddig ártalmatlan és nélkülöz bármiféle fenyegetést, amíg a logika, a nyelvtan vagy a szemiotika által uralt térben marad, de abban

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Egy rokon megközelítés: Hans Ulrich GUMBRECHT, „Play Your Roles Tactfully! About the Pragmatics of Text Editing, the Desire for Identification, and the Resistance to Theory” = *Editing Texts/Texte edieren*, szerk. Glenn W. MOST, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1998, 237–250, itt 239; Uó, *The Powers of Philology. Dynamics of Textual Scholarship*, University of Illinois Press, Urbana, 2003.

¹⁸ Paul DE MAN, „Ellenszegülés az elméletnek”, ford. HUBA Miklós = *Szöveg és interpretáció*, szerk. BACSÓ Béla, Cserépfalvi, Budapest, 1991, 97–113, itt 112.

a pillanatban, hogy számításba kell vennie az olvasás szükségszerűségét, komplexitása megnő. De Man számára az olvasás nem „repció”, ahogyan az a repcióorientált elméletekben, így Wolfgang Isernél és Hans Robert Jausznál megfigyelhető.¹⁹ Inkább olyan állandó magra adott választ jelöl, amely ott marad azután is, hogy a szöveget szisztematikusan dekódolták nyelvtani, logikai vagy más, hasonlóan szigorú szempontok szerint, és nem enged ezeknek az elemző módszereknek; minthogy ezen oknál fogva meghatározatlan marad, megköveteli, hogy egy szubjektum aktívan jelentést *generáljon*. A szövegek irodalmi elemzésében de Man ezt a maradékot figurális dimenzióba helyezi, a trópusok retorikáján alapuló jelentésmátrixba, amely megszökik a szisztematikus logikai és nyelvi mélyelemzés elől, és inkább szubjektív aktust kíván, mint személytelen rendszer alkalmazását.

Csak hogy probléma merül fel akkor, amikor erősen elméleti megközelítések nemcsak egy *more geometrico* módszer logikai folyamatát próbálják számításba venni, hanem ennek a meghatározhatatlan maradéknak a tényét is. Ha mindkét szisztematikus módszert szem előtt tartjuk, vagyis azt, amely kerüli az olvasást vagy nem képes rá, és azt is, amelyet az olvasás szinguláris aktusa képvisel, az ilyen megközelítések az egyetemesség ígését hordozzák, mivel közvetlenül arra irányulnak, amit egy tisztán logikai megközelítés mint pusztán szubjektív lepleznie le. De amennyiben ezek a megközelítésmódok általánosíthatók és taníthatók – azaz amilyen mértékben elméletek –, ellenszegülnek és kizökkentik éppen azt az olvasást, melynek szükségszerűségét elismerik annak érdekében, hogy elméletiek legyenek. Az erős elmélet tehát önmagának szegül ellen, „egyidejűleg [...] elméletként és annak tagadásaként, az elmélet képtelenségének egyetemes elméletét”²⁰ alkotva.

Ehhez hasonlóan a klasszikus szövegek kiadási elméletének számításba kell vennie önnön szisztematikus aspektusait, valamint nem szisztematizálható magvát. Miközben így jár el, kénytelen teoretizálni saját hiányának szükségszerűségét, hogy egyfajta „elméletmentes térként” foghassa fel magát. Amikor Martin West a szövegkritikai munkák nagy

¹⁹ Wolfgang ISER, *The Act of Reading. A Theory of Aesthetic Response*, The John Hopkins University Press, Baltimore, 1978; Hans Robert JAUSS, *Toward an Aesthetic of Reception*, ford. Timothy BAHTI, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1982.

²⁰ DE MAN, *I. m.*, 112.

bibliográfiáját e szavak kíséretében bocsátja közre: „A szövegkritika azonban nem olyasvalami, amit úgy meg lehet tanulni, hogy az ember a lehető legtöbbet olvass róla. Mihelyt valaki megértette az alapelveket, megfigyelésre és gyakorlatra van szüksége, nem pedig arra, hogy az elmélet tovább nyúló ágait kutassa.”²¹ Vagy amikor Kenney azzal a kérdéssel zárja a szövegkritika történetéről írott munkáját, hogy „vajon a klasszika-filológia világa végül jó úton halad-e afelé, hogy a szövegkritika általános elméletét birtokolja, amelyet hasznosítani lehet az írásban és meg lehet tanítani a diákoknak?”, majd pedig úgy válaszol, hogy „a teoretikusok [...], nagy általánosságban, nem adtak ki szövegeket, vagy nem különösebben foglalkoztak ilyesmivel; a legjobb gyakorlati kutatók kitértek a szövegkritika módszertanná emelése és mechanizálása elől.”²² Akkor amit itt West és Kenney kifejeznek, az a szövegkritika nemessége, ellenszegülése az elméletnek, a szó Paul de Man-i értelmében. A kifejezésmódok, melyekben az elmélettel szembeni filológiai ellenszegülés kifejeződik, változatosak, de minden esetben elvégzik azt a szükség-szerű munkát, hogy a „módszert” megtartsák a meghatározhatatlanság és az egyéni intuíció területén belül, amely előtérbe állítja a kritikus szerepét mint olyat, amelyet semmiféle elméleti alapú mechanizálásra nem lehet visszavezetni.

A „gondolatot” és más rokon fogalmakat legtöbbször az *examinatio*-val hozzák kapcsolatba, de egy William P. Shepard által az 1930-as években végzett, figyelemre méltó vizsgálat rámutat arra, hogy a szemmák megállapításának kézirati olvasatok összehasonlításán alapuló eljárása, amelyet általában úgy ünnepelek, mint valami rigorózusát és tudományosat, nem ilyen.²³ Valójában ez is kérdéses a nemes, semmire sem visszavezethető és előre nem jósolható belső maggal. Shepard több középkori francia szöveg szemmáját készítette el Greg és Quentin²⁴ mód-

²¹ Martin L. WEST, *Szövegkritika és szövegkiadás*, ford. BOLONYAI Gábor, Typotex, Budapest, 1999, 6.

²² Edward John KENNEY, *The Classical Text. Aspects of Editing in the Age of the Printed Book*, University of California Press, Berkeley, 1974, 142–143.

²³ William P. SHEPARD, „Recent Theories of Textual Criticism”, *Modern Philology* 28 (1930–1931), 129–141.

²⁴ Walter Wilson GREG, *The Calculus of Variants. An Essay in Textual Criticism*, Clarendon, Oxford, 1927; Henri QUENTIN, *Memoire sur l'établissement du texte de la Vulgate*, Gabalda, Paris, 1922; Henri QUENTIN, *Essais de critique textuelle*, Picard, Paris, 1926.

szerét használva, s ezeket vetette össze ugyanezen szövegeknek a Karl Lachmann módszere szerint dolgozó szövegkritikusok által készített szemmáival. Mind a négy szövegkritikus olyan módszert kínált, amely szándéka szerint az instrumentális ész formáját öltötte. Más szavakkal: a szubjektív és egyéni belátást a megfigyelés és következtetés gondos, racionalizált és szisztematizált eljárásaival javasolták helyettesíteni. Greg például úgy ajánlotta „calculusát”, mint amely helyettesíti „az ész folyamatos alkalmazásának szimbólumait és formális szabályait, amely által nemcsak szellemi erőfeszítést spórolhatunk meg, hanem remélhetőleg a gondolkodás bizonyos zavarait is elkerülhetjük, melyek – mint azt a tapasztalat mutatja – hajlamosak megjelenni.”²⁵ Az ígéret az volt, hogy bizonyos alapvető annotációs és következtetési technikák elsajátítását követően szemmatikus kapcsolatokat mutathatunk ki nagy pontossággal, és minimális gondolkodással. Shepard ugyanakkor rámutatott, hogy ugyanazon variánsok készletéből kiindulva egyik rendszer alkalmazása sem eredményezi ugyanazt a genealógiai fát. Kísérlete jól demonstrálja ezen logikai eljárások teljes körű önérdekelttségét: minden módszertani kánon létrehozza a maga szemmáját, és autonóm szigorral és kérlelhetetlenséggel követi a maga belső szabályrendszerét.

Shepard kísérlete rámutat arra, hogy maga a módszer koncepciója közönyös a történeti igazság kritériumaival szemben. Még ha minden egyes módszer teljes befolyásra tenne is szert, akkor sem mondhatnánk, hogy műveleteinek logisztikája eljutna az eredeti valóságos látásáig: végső soron azt a következtetést kell levonnunk, hogy az olyan fogalmak, mint az „eredeti” és a „történeti forrás”, metafizikaiak és túl vannak azon, amit egy ilyen műveleteken alapuló eljárással el lehet érni. E következtetést a tiszta észre vonatkozóan Kant, a fizikára vonatkozóan pedig Philipp Frank már levonta.²⁶ A módszer e ponton elnyerné saját egyedi autonómiáját, és elkezdené termelni saját értékeit, éppen úgy, ahogyan Marx elemzése szerint az automatizált gépek megjelenése a gyárban olyan helyzetet teremt, amelyben „a gépi berendezésben tárgyiasult érték

²⁵ GREG, *I. m.*, 13.

²⁶ KANT, *I. m.*; Philipp FRANK, *The Law of Causality and Its Limits*, ford. Robert S. COHEN – Marie NEURATH, Kluwer, Dordrecht, 1998.

[...] úgy jelenik meg, mint előfeltétel, amellyel szemben az egyes munkaképesség értékesítő ereje, mint végtelenül kicsi, eltűnik”.²⁷

A szövegkritika érdeme, hogy *szabotálja* a szövegalkotás intellektuális gépezetét. A szemmatikus ész teljes és megbízható instrumentalizálásának napja még nem jött el. A hagyományos szemmatika megsemmisítő kritikája Giorgio Pasquali tollából, és napjaink elméleti szakemberei, mint Martin West és Thomas Tanselle által a gyakorlatnak és a szubjektív belátásnak tulajdonított jelentőség voltaképpen azt mutatja, hogy a hajtóvadászatot feladták.²⁸

Ez azonban nem jelenti azt, hogy az elméletet teljesen száműzték volna, s a szövegkritikát úgy kellene felfogni, mint amit teljes egészében ösztön és sugallat vezérel. Éppen ellenkezőleg, miután a szövegkritika antik szövegek kiadásán dolgozik és nem újak létrehozásán, mindig olyan információs folyamaton belül marad, amely valamilyen mértékig kibernetikus. A legelemibb szinten ez a kritikus informatikai szerepével összefüggésben is megfigyelhető, amennyiben ő a változatok és variánsok másolója és kollacionálója. Ezek a gyakorlatok hatalmas precizitást és a pontos reprodukció iránti teljes odaadást igényelnek, melyek során a szövegkritikus kezét kisajátítja a szöveg, éppen úgy, ahogy Marxnál az individuális munkás munkáját kisajátítja valamelyik gép. De a szövegkritikusok nem engedik meg maguknak, hogy a hagyomány kisajátítsa őket, s annyiban hagyjanak valamit. Bizonyos ponton azután felteszik a kérdést, hogy az, amit lemásoltak, érdemes-e arra, hogy újra lemásolják (egy nyomtatott könyv lapjaira): egyéni ítéletelalkotást gyakorolnak,

²⁷ KARL MARX, *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Nyersfogalmazvány 1857–1858*, II., ford. LISSAUER Zoltán, Kossuth, Budapest, 1972, 162.

²⁸ GIORGIO PASQUALLI, *Storia della tradizione e critica del testo*, Felice Le Monnier, Florence, 1952; THOMAS G. TANSELLE, *Textual Criticism and Scholarly Editing*, University Press of Virginia, Charlottesville, 1990, 274–321; WEST, I. m. Jellegzetes és jellemző, hogy Tanselle-nek a klasszikus, biblikus és középkori szövegek kritikájára és modern szövegkiadására irányuló kutatása egészében sokkal gondosabb és éleslátóbb, mint a hivatásos klasszika-filológusok újabb keletű munkái, melyek továbbra is Wilamowitz (Ulrich von WILAMOVITZ-MOELLENDORFF, *History of Classical Scholarship*, ford. Alan HARRIS, Duckworth, London, 1982) és Kenney (Edward John KENNEY, *The Classical Text. Aspects of Editing in the Age of the Printed Book*, University of California Press, Berkeley, 1974) jól bejáratott győzelmi narratíváján alapulnak. Vö. RICHARD TARRANT, „Classical Latin Literature” = *Scholarly Editing. A Guide to Research*, szerk. DAVID GREETHAM, MLA, New York, 1995, 96–148; ZETZEL, I. m.

amely felismeri a szöveg kontingenciáját, és fenntartja magának a jogot, hogy változtasson rajta. Ha a hagyomány bizonyos mértékig gyarmatosította a kritikus kezét a másolás során, a kritikai ítélet során a kritikus felszabadítja a szöveget.

Ezért a szövegkritikus munkáját nem jellemezhetjük úgy, mint tiszta, semmire sem visszavezethető szubjektivitást és sugallatot, vagy mint autonóm és mechanizált módszert. Ehelyett *kiborgként* kellene jellemeznünk, mint az információk kibernetikus továbbításának és e folyamatok organikus vezérlésének összeolvadását. Ha az ember és gép a kiborgban egyesül, az emberit mechanikusabbá, a mechanikust pedig emberibbé téve, akkor az, amit az ember ehhez a hibrid képződményhez hozzáad, a döntés és a gondolkodás radikális képessége. A mechanizált munka és a kiborg munka között az a különbség, hogy ez utóbbiban fennáll a lehetősége annak, hogy ember és gép összeforrása leáll, vagy a maga akarata szerint irányt változtat. Marxnak a gépről szóló elemzésében „a munka csak mint tudatos szerv jelenik meg, a mechanikai rendszer számos pontján egyes eleven munkások alakjában szétszórva, besorolva magát a gépi berendezés összefolyamata alá, maga is csak egy kis tagja a rendszernek, melynek egysége nem az eleven munkásokban, hanem az eleven (aktív) gépi berendezésben létezik”.²⁹ Ellenben a szövegkritika kiborg műveleteiben a tudat újra érvényesíti magát, szabotálja a munkát, és a hagyomány hatalmas önműködő gépezetének helyébe eredetének és sorsának új vízióját helyezi. A szövegkritikus nem ágense, hanem szabotőre a hagyománynak.

Ez pedig a kritikai dokumentáció összeállítása során szükségképpen a szabad variáció folyamatához vezet: mivel a szövegkritika módszere előrevetíti, sőt megköveteli az ítéletek redukálhatatlan szabadságát, a szövegfejlődésnek nem lehetséges szabályos előrehaladása, s nem lehetséges olyan teleologikus folyamat, amellyel fokozatosan közelíthetnénk valamiféle antik „eredetihez”. Ehelyett a szövegkritika létrehozza a radikális textuális pluralitás terét, amelyet szétfeszítenek a különböző szövegek és kritikai víziók.

Ez a terület, s ennek egyéni résztvevői a tárgyai az általam proponált filológiának, amelyet én *radikális filológiának* nevezek. Ennek számos

²⁹ MARX, I. m., 161.

kulcsfontosságú jellemzője van, amelyet a fejezet hátralévő részében körvonalazok. Először is, a textuális különbség e plurális területe alapvetően és jellemzően *irodalmi*, azaz éppen az, amit olyan tudománytól várunk, amely irodalmi szövegek fennmaradásával kapcsolatos. Mivel az irodalmi szövegek nem úgy maradnak fenn, hogy egyszerűen azok maradnak, amik voltak, hanem úgy élnek túl, hogy újra és újra megismétlődnek: különböző anyagokban (papirusz, pergamen, papír, pdf), más-más formában. Az *Isméltés* és a *Disszemináció* – az itt következő első két tézis – nemcsak hogy meghatároz mindenféle kritikai dokumentációt, de egyben megerősíti a szövegkritika alapvető szerepét a klasszikus irodalom természetes életében.

Az egyes kritikai változatok ugyanakkor nemcsak újabb ismétlések egy klasszikus szöveg életében, hanem egyben a modelljei is annak az alapvető pluralitásnak, amely magát a kritikai dokumentációt jellemzi. Ahogyan az egyéni szabadság magában hordozza számtalan választás és cselekvés lehetőségét, és ahogyan az elme egy döntés meghozatala során értelmezhető úgy, mint a lehetséges eredmények virtuális pluralitása, így maga a kritikai esszé vagy a kiadás is a szöveg más lehetséges formáinak pluralitását tükrözi. Az *Iphigeneia Aulisban* változatainak pluralitása ezért a pluralitások pluralitása: minden egyes változat egyrészt maga is egyéni tagja a pluralitásnak, másrészt ennek a pluralitásnak a modellje és hordozója is. A kritikai szöveg ezért *egyes számú többes* – ez egy olyan állítás, amelyet e fejezet harmadik tézisében igyekszem megmagyarázni és megvédeni.

Tézisek a radikális filológia mellett

Isméltés

A különbség – írja Nelson Goodman – festmény és irodalmi mű között az, hogy a festményt nem lehet lemásolni. Bármilyen festmény reprodukciója, amennyiben nem ezen a néven említik, hamisítvány. Ezzel szemben az irodalmi mű annak révén létezik, hogy másolható: sőt azt is mondhatjuk, hogy csakis egymásra következő ismétlések révén létezik. Goodman ezt az irodalmi műalkotás *allografikus* sajátosságának neve-

zi.³⁰ Jellemző az irodalomra, hogy az egymásra következő reprodukciókban vagy másolatokban létezik: vagy írásos reprodukciókban, vagy egy szövegnek az olvasás folyamatában végrehajtott, egymásra következő újra-beíródásaiban. Az irodalmi szöveg ismételhetsége azt tárja fel, hogy a szövegáramlat legkülönfélébb formái – legyen az írónoki, színészi, szövegkritikai, fordítói vagy imitációs – nem az eredeti mű tagadását vagy fokozatos szétoldódását jelentik, hanem létének módját.

De az ismétlésben benne van az eltérés is. Bizonyos eltérés nélkül egyáltalán nem is tudnánk az ismétlést felismerni – csak a permanenciát figyelhetnénk meg: *scripta manent**.³¹ Ahogy Derrida fogalmaz: „az ismétlés szerkezete magában foglalja [...] mind az azonosságot, *mind pedig* a különbséget.”³² Nemcsak arról van szó, hogy az irodalmi műalkotás másolatok sorozata révén létezik, de arról is, hogy az örök áramlás állapotában van, mert ismételhetsége szükségképpen maga után vonja, hogy minden másolat különbözik a másiktól. A kritikai kiadások változatai szerves összetevői az irodalmi mű létmódjának.

Ezért egy antik mű egymásra következő kritikai kiadásai, melyek mindegyike különbözik a másiktól, és egyik sem állíthatja magáról, hogy maga lenne „a” mű, az antik irodalom fennmaradásának modern formáját jelentik. A kritikai dokumentációban felsorolt különböző változatok nem kezelhetők „kudarcokként”, egy antik eredeti részleges vagy pontatlan lenyomataiként, többé-kevésbé „rosszként”, melyeket a hibák választanak el az egyetlen igazi szövegtől. Inkább mindegyiket azon a differenciális halmazon *belül* kell elhelyezni, amely egy irodalmi mű autentikus létét alkotja. A szövegkritika a klasszikus irodalom lényege, nem pedig valamiféle eszköz, amelyet annak visszaállítására használhatunk.

³⁰ Nelson GOODMAN, *Languages of Art. An Approach to a Theory of Symbols*, Hackett, Indianapolis, 1976, 113.

* *Verba volant, scripta manent* – „a szó elszáll, az írás megmarad”.

³¹ Ez Deleuze alaptézise: Gilles DELEUZE, *Difference and Repetition*, ford. Paul PATTON, Columbia University Press, New York, 1994.

³² Jacques DERRIDA, „Limited Inc abc...”, ford. Samuel WEBER, *Glyph 2* (1977), 162–254, itt 190.

Disszemináció

Az eltérés és ismétlés kombinációját, melyet a különböző kritikai kiadások elburjánzása példáz, nem szabad a többértelműség vagy a poliszémia keretében értelmezni. A poliszémia az interpretációra és a hermeneutikára tartozik, olyan műveletekre tehát, amelyek bizonyos kritikai szövegeket bizonyos történeti kontextusokkal kívánnak összhangba hozni, mégpedig sajátos módszertani axiómáknak, illetve az „értékkel” kapcsolatos értelmezői kritériumoknak megfelelően (mint az ideológia). Ez az integratív eljárás nem kell hogy számot adjon a kritikai hagyomány által kitermelt eltérésekről. Derrida szerint a poliszémia a „sokszorososságait, változatait egy integrális, legalábbis abszolút hasadék és esztelen eltérés nélküli olvasat *horizontjában* kínálja, a végre megfejtett, feltárt, meghatározási összeszedett gazdaságával jelenlevővé vált értelem parúziájának horizontjában.”³³ A Derrida által itt használt *integrális* szó szándékos és tanulságos: a metaforát a matematikai analízis modelljéből vette át, amely témaként igen gyakran jelent meg az 1960-as évek végének, 1970-es évek elejének francia gondolkodóinál. Ha a poliszémia az integráció értelmezői projektjéhez kapcsolódik, a disszemináció az ellenkező irányú mozgást követi, amely a differenciális felé mutat. Ez a különbség előállításának nyers folyamata, nem jelentésbeli különbségké (akár korlátozott, akár korlátlan tárháza a jelentéseknek), hanem materiális különbségké, eltérések és változatok olyan megsokszorozódása és elburjánzása, amely nem-hermeneutikai, tisztán textuális gyakorlatok eredménye.

Ha a dekonstrukció a különbség azon átható elterjedésének felfedésére törekszik, amely *megelőzi* a jelentést mint értelmezési kategóriát, akkor első és leginkább betű szerinti tárgya a textuális burjánzásnak a vizsgálata, vagyis annak, amit a modern korban a szövegkritika állít elő. Ezért a szövegkritikának csatlakoznia kell a matematikai notációhoz és a kibernetikához mint olyan erőkhöz, melyeknek természetes eredménye maga a dekonstrukció.³⁴ Más szemszögből nézve javaslatom úgy

³³ Jacques DERRIDA, *Disszemináció*, ford. BOROS János – CSORDÁS Gábor – ORBÁN Jolán, Jelenkor, Pécs, 1998, 338. [A fordítást módosítottuk.]

³⁴ Jacques DERRIDA, *Grammatológia*, ford. MOLNÁR Miklós, Magyar Műhely, Szombathely–Párizs, 1991, 25–31.

is értelmezhető, hogy a szövegkritika története a dekonstruktív filozófiai tradíció igen fontos előjátéka.

Összefoglalva: a disszemináció a textualitás birodalmán belül helyezkedik el, amelyet itt úgy értünk, mint a változatok elburjánzását, miközben a poliszémia az irodalmi filológia vagy a hermeneutika felségterületéhez tartozik. Bármely kiadás vagy szöveg „poliszémikussá” válhat értelmezőinek olvasatában, de a szövegek disszeminációjára a szövegkritikus kezében kerül sor. A textualitás e kritikai disszeminációjának vizsgálata az, amihez én a radikális filológia elnevezést javaslom.

Egyes számú többes

Az első két tézis arra szolgál, hogy az általam előterjesztett filológia elsődleges adottságát hangsúlyozzam, vagyis a kritikai kiadások közötti különbséget, azt aényt, hogy egy klasszikus szöveg folyamatosan változik még a szövegkritikus kezei között is. A kritikai kiadásokat a szövegek differenciális rendszerén belül kell lokalizálni. Mindez (talán) magától értődő. A harmadik tézisem ugyanakkor talán kevésbé nyilvánvaló: azonkívül, hogy a szövegek differenciális rendszerének része, minden kiadás magában foglalja a különbséget és a pluralitást mint alapvető létmódjának részét. A modern kritikai kiadások szövegében ezt legnyilvánvalóbban a kritikai apparátusban látjuk, amely olyan kézirati olvasatoknak és kritikai emendációknak a katalógusa, amelyek eltérnek attól, ami a főszövegben van kinyomtatva. Habár a legtöbb kritikai apparátus korlátozott és tendenciózus,³⁵ mégis, a különbségek behatárolt halmozásának jelenléte a lap alján vagy a könyv végén ezzel együtt is jelzi, hogy nemcsak a differenciális rendszer tartalmazza a kritikai kiadást, hanem a kritikai kiadás is tartalmazza ezt a rendszert. Hogy másképpen fogalmazunk, a külső (a szövegek rendszere) behatol a belsőbe (az egyedi szövegbe) mint annak előfeltétele és eredete.

A kritikai kiadás konstitutív, belső pluralitása két elkülönülő szinten disszeminálódik. Minden egyes kiadásban megtalálható (1) a szöveg

³⁵ WEST, I. m. szerint a kritikai apparátust egyfajta érvelésként kellene felépíteni, oly módon, hogy a kritikus olvasatának megvédéséhez elegendő információt tartalmazzon, de ne többet.

fennmaradt tanúinak (kézirat, papiruszok, korai kiadások) pluralitása, valamint (2) az eredeti lehetséges változatainak a szövegkritikusok által kitermelt pluralitása.

Először is a kritikai kiadás mindig lényegi kapcsolatban van kéziratokkal és korai nyomtatott kiadásokkal. Ezek a szövegek vezetnek el a szövegkritikust (mint szemmatistát) az archetípushoz, amely *definiáció szerint* különbözik a kritikai kiadás szövegétől. A szemmatista genealógiai kapcsolatokat hoz létre a szövegek között, és meghatározza az archetípus formáját azáltal, hogy „hibákat” vagy „másodlagos forrásból származó olvasatokat” vet össze, olyan olvasatokat tehát, amelyekről úgy ítéli, hogy nem voltak jelen abban a szövegben, amelyet a kritikus ki akar nyomtatni. Általánosságban azoknak a kéziratoknak, melyek közös hibákat tartalmaznak, közös forrása van. Ezen elv alapján minden kézirat forrását meg lehet állapítani. Csakhogy e forrásnak szükségképpen hibákat kell tartalmaznia, és ez a szükségszerűség éppen a módszertől fakad. West szerint „csak azt fontos tudni, hogy ami számít, az nem a helyes olvasatok egyezése, melyek a régebbi hagyományból öröklődtek, hanem a másodlagos források egyezése, vagyis a szövegromlásoké és javításoké, feltéve persze, ha nem olyanok, hogy két másoló egymástól függetlenül is elkövethette őket. A gondolatmenet a következőképpen halad: vannak hibák, amelyek mind a hat kéziratban közősek, tehát mindannyian egy olyan kéziratból származnak, amelyben ezek az olvasatok megvoltak.”³⁶ Ha az archetípus nem tartalmazna bizonyos hibákat, nem következtethetnénk rá mint közös ősrre. Képzelnünk el két kéziratot, A-t és B-t, amelyeket teljes biztonsággal az összes további fennmaradt kézirat forrásaként azonosítottak. Ha A és B közös hibákat tartalmaz, feltételezhető, hogy közös őstől, C-től származnak, amely ezeket a hibás olvasatokat tartalmazza. Ugyanakkor ha A-nak és B-nek nem lennének közös hibái, C ismeretlen maradna; a másodlagos olvasatok bekerülésére A-ba és B-be egymástól függetlenül és C leírása után került volna sor. Hibák nélkül az archetípust lehetetlen lenne megtalálni.

A hibák szükségszerű jelenléte az archetípusban azt jelenti, hogy a kritikai szöveget egy, a létrehozásán *belüli* eltérésre alapozzuk; egy

³⁶ Uo., 40.

alapvető és kiiktathatatlan különbségre közte és aközött, amit a szemmatikai elemzés mint archetípust tár fel. Ennek megfelelően helyénvaló azt mondani, hogy a modern szövegkritika alappillére a szemtanú vagy az archetípus aberráns volta – bármi maradt is fenn, a kritikus *valami különbözőt* akar. Ezért a kritikai kiadás tartalmaz egy belső és megalapozó hasadékot; akárcsak minden mást, a kritikai kiadást is belső különbség hasítja szét. Ebben nem a kitapintható múltat kell látnunk, hanem „differenciális struktúrát, amely nélkülözi a jelenlét logikáját, vagy a jelenlét és hiány (egyszerű vagy dialektikus) ellentétét.”³⁷

Ugyanakkor, minthogy az archetípus definíció szerint az utolsó szöveg, amely összehasonlítható vagy diplomatikai alapon, vagyis egy többé-kevésbé (kevésbé: lásd fent) meghatározható módszer szerint megállapítható, az ugrásnak az archetípustól afelé, amit „eredetiként” mutatnak be (például szerzői autográf, autorizált kiadás vagy előadásra szánt szöveg), elméleti vákuumban és a valószínűség mértéke szerint kell végbemennie: ezt a kritikai fázist nevezi Paul Maas³⁸ *examinatió*nak. Ha bizonyos kényszerek életbe lépnek is, ezek sem nem elég szilárdak, sem nem elég normatívak ahhoz, hogy „helyes” konjektúrát biztosítsanak;³⁹ az archetípus vagy legkorábbi kézirat, illetve a kritikus által „felfedezett” szöveg közötti térben egy adott szövegkritikai probléma megoldására valójában lehetőségek egész tárháza sorakozik. Martin West szerint az emendáció kényszereinek „a teljesítése nem biztosítja szükségszerűen, hogy megtaláltuk a helyes megoldást, és néha több megoldás is kielégíti ezeket a követelményeket.”⁴⁰ Egy szövegkritikai probléma számos megoldása, amelyek közül vagy amelyeken felül a kritikus kiválaszthatja a kinyomtatásra kerülő olvasatot, a kritikai kiadásra nézve konstitutív pluralitás második szintje. Jóllehet a kritikus egyetlen olva-

³⁷ DERRIDA, „Limited Inc abc...”, 190.

³⁸ MAAS, *I. m.*

³⁹ Ezek nagyon gyenge kényszerek, azzal a megkötéssel bezárólag, hogy egy emendációnak az eredetiével megegyező nyelven kell szerepelnie. WEST, *I. m.*, 60.

⁴⁰ Uo. Ahhoz, ami ezután következik: „De gyakran egy olvasat olyan egyértelműen helyesnek tűnhet, hogy azok, akik legmélyebben ismerik a szerzőt, teljes bizonyosságot érezhetnek vele kapcsolatban”, illetve az arra irányuló kísérlethez, hogy egy bizonyos csoportban való tagságot („akik legmélyebben ismerik a szerzőt”) episztemikus elvvé emeljen, lásd amit fentebb írtam a „nemes lelkű emberek örök igazságtalanságáról”.

sat mellett teszi le a garast, ítéletének természete eleve kizárja a teljes bizonyosságot, és megkívánja annak tudatosítását, hogy más olvasatok is lehetségesek. Ez az alapja a más kritikusok által végrehajtott emendációk megjelenítésének az apparátusban: ez jelöli azt a pluralitást, amely a konjektúra bizonytalan episztemológiai státuszának szükségszerű következménye.

Ezért a sztemma és az apparátus jelzi a kritikailag előállított szöveg belső pluralitását, a helyet, ahol a kiadáson kívüli szövegek differenciális rendszere a kiadáson belül szállást talál. Derrida szerint „a számszerű sokaság nem halálos fenyegetésként éri az előzőleg önmagával egy csírá. Ellenkezőleg, utat tör »a« maghoz, mely tehát csak többes számban terem(ti önmagát) és nyomul előre. Egyes számú többes szám, amelyet semmiféle egyedülálló eredet nem előz meg. Csírázás, disszemináció. Nincs első inszemináció. A mag eleve kirajzott. Az »első« inszemináció a disszemináció. Nyom, oltás, amelynek nyomát veszítjük.”⁴¹ Ilyen a kritikailag előállított szöveg: sem a múlt jelenléte, sem annak hiánya, hanem egy belsőleg megosztott, külsőleg megosztó oltvány jelen és múlt között, szingularitás, melyet a különbségek pluralitása lyuggat át.

A kritikai kiadást belülről és kívülről feszítő pluralitásból kiindulva itt új értelmet adhatunk a radikális filológiának. Jóllehet integratív, „hermeneutikai” megközelítésmódot bármely egyedi kiadásra vonatkozóan eleve kizár az a nézőpont (lásd a fent írtakat a disszeminációról), lehetségessé válik viszont a pluralitás termékét, magát a disszeminációt egyfajta differenciális jelentésként kezelni. Ha arra nem vagyunk is képesek, hogy kihalásszuk a kontextusfüggő vagy szemantikai jelentéskiterjesztést (a poliszemiát) egyetlen szöveg vagy kiadás mélységeiből, magára a kiadások pluralitására tekinthetünk úgy, mint jelentéstermelésre, mint egy másfajta jelentés létrehozására. „A jelentés – írja Jean-Luc Nancy – ide-oda adogatás, az eredet megosztása az eredetnél, egyes számú többes. A jelentés az alap nélküli alap bemutatása, amely nem szakadék, hanem egyszerűen azon dolgok *velejárója*, amelyek vannak, amennyiben vannak.”⁴²

⁴¹ DERRIDA, *Disszemináció*, 293. [A fordítást módosítottuk.]

⁴² Jean-Luc NANCY, *Being Singular Plural*, ford. Robert RICHARDSON – Anne O’BYRNE, Stanford University Press, Stanford, 2000, 86–87.

Más szóval egy klasszikus szöveg értelme hermeneutikailag nem egy horizonton belüli integrációból jön létre (mint például az ideológia). Inkább úgy alakul ki, mint a kiadások közötti átjárás egy klasszikus szöveg kritikai disszeminációja során, azon a ponton, ahol a könyvön kívüli pluralitás behatol és szétszórja a kiadásban rejlő hamis egységet: ahol a kiadás számos más kiadás csomópontjává válik, lehetőségek tömkelegévé, ahol olvasatok és szövegalakok szétfeszülő változatossága lesz belőle. Ez a szingularitás – nem egyetlen horizontba való integrálása, hanem túl ezen a horizonton, minden irányba való ezer szilánkra repesztése – lesz egy klasszikus szöveg értelme.

Ha ez igaz, egy (vagy több) kritikai kiadás értelmének megerősítése eszméjének (eszméjüknek) megértését jelenti. Kant *Az érzékelhető és az értelemmel felfogható világ formájáról és elveiről* című értekezésében (*De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principii*, 1770) megkülönbözteti egymástól a „fogalmakat” és az olyan „általános eszméket”, mint az idő. Az előbbiek egy hierarchikus rend szerint rendelik maguk alá az egyediségeket, míg az idő eszméjére Kant egy olyan szingularitásként tekintett, amely minden individuális időt magában foglal.⁴³ Az idő mint eszme Deleuze szerint „olyan szerveződés, amely a sokhoz mint olyanhoz tartozik, amelynek nincs szüksége semmiféle egységre ahhoz, hogy rendszert alkosson.”⁴⁴ Egy eszme az öt alkotó részek szerveződése vagy konstellációja, egyedi dolog, ami sokaságot tartalmaz és alkot, amelyet nem lehet „eggyé” átalakítani. Az eszme más szóval egyes számú többes. Amikor Walter Benjamin azt állítja, hogy „az ideák úgy viszonyulnak a dolgokhoz, mint a csillagképek a csillagokhoz”,⁴⁵ akkor éppen az egyes számú pluralitás elvére utal. A konstelláció semmi az egyedi pontok nélkül, amelyek viszont az egyedi konstelláció szerint szerveződnek. Ehhez hasonlóan egy kritikai kiadás is a sztemma és az apparátus révén építi

⁴³ Immanuel KANT, „Az érzékelhető és az értelemmel fölfogható világ formájáról és elveiről”, ford. TENGELYI László = Uő, *Prekritikai írások. 1754–1781*, szerk. ÁBRAHÁM Zoltán, Osiris – Gond – Cura Alapítvány, Budapest, 2003, 521–565, itt 538. Szinte szó szerint ugyanez a distinkció jelenik meg: Uő, *A tiszta ész kritikája*, 84–103.

⁴⁴ DELEUZE, *I. m.*, 182.

⁴⁵ Walter BENJAMIN, „A német szomorújáték eredete”, ford. RAJNAI László = Uő, *Angelus novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok, vál.*, jegyz. RADNÓTI Sándor, Magyar Helikon, Budapest, 1980, 191–482, itt 204.

fel saját többrétúségeit, és ezek a többrétúségek alkotják a kiadást, annak megkülönböztetett magvaként. Az eszme maga a többrétúség mint többrétúség, a többrétúség sűrűsége, amely értelmet ad a kritikai kiadásnak. Egyszerűen szólva egy klasszikus szöveg *kritikai* kiadása a kéziratok vagy a konjekturális emendációk többrétúsége nélkül értelmetlen vállalkozás lenne.

Meg kell különböztetnem azt, amit eszmén értek, attól, amit „kétvilág-idealizmusnak” nevezhetnénk. A kétvilág-idealizmus feltételez egy transzcendens ideális birodalmat, amelyet „máshova” helyez, teljes mértékben a mi világunkon túlra. Ez a fajta idealizmus absztraháló jellegű, ellenben az az idealizmus, amely mellett én érvelek, konkrét. Ha a kétvilág-idealizmus valahol *ott* helyezi el az eszmék birodalmát, eltávolítva (absztrahálva) ehhez az időt és a teret, a radikális filológia idealizmusa az eszmét *itt* helyezi el, időben és térben. Kant számára az idő *maga* az eszme, nem pedig annak utánzata, mint ahogyan Platón *Timaios*ában, ahol ennek a világnak az „örök” volta meg van különböztetve annak a világnak az „időtlenségétől”. Eszerint ahhoz, hogy az eszmét megragadjuk, szemtől szembe kell kerülnünk a világ konkrét fizikai megtestesülésével, e világgal, ennek minden heterogenitásával és különbségével együtt, hogy ne feledkezzünk bele egy egységes és változatlan másik világ áhítatos szemlélésébe, ezáltal az itt és most szélsőséges tagadásába. Ennek kompromisszumokat nem ismerve – radikálisan – konkrétan kell lennie.

Ami konkrét, az nem – vagy legalábbis sehol másutt, mint egy építési területen, de alighanem még ott sem – egyszerű, áthatolhatatlan és érdektelen, nem egy „puszta” tárgy. Ellenkezőleg, a konkrét nem más, mint bizonyos elemek komplex összerendeződése, asszemblázsa – mondhatni konstellációja –, amelyeket olyan erőter tart össze, amely nem korlátozódik valamiféle irányító egységre. Szemléltető példa gyanánt röviden vegyük szemügyre a konkrét költészetet, azt a sokszínű mozgalmat, amelyet legjobban Guillaume Apollinaire *Kalligrammái* példáznak. A konkrét költészet a nyelvben rejlő lehetőségek teljes tárházát kiaknázza (a szó hangzását, diszpozícióját térben és időben, a lap dimenzióit, a tipográfiát stb.), hogy „semmi mást, csakis saját struktúráját kommunikálja.”⁴⁶

⁴⁶ Augusto DE CAMPOS, „Pilot Plan for Concrete Poetry” = *Concrete Poetry. A World View*, szerk. Mary Ellen SOLT, Indiana University Press, Bloomington, 1968, 71–72.

Az olvasó, aki ilyen szövegekkel szembesül, nem egy költői eszközökkel díszített üzenettel találja szembe magát, hanem inkább nyelvészeti és grammatológiai egymás mellé helyezések sorozatával egy oldalon, melyet rengeteg feszültség és erő vet szét. Eugen Gomringer jellemzi úgy ezt a költészetet, mint olyan módszert, amely konstellációkat generál: „A konstelláció az elképzelhető legegyszerűbb költői konfiguráció, amelynek alapegysége a szó: összezár egy csoport szót, mintha csak csillagokat kötnénk össze, hogy konstellációt alkossunk [...]. A csillagkép esetében valamit hozzátettünk a világhoz. Ez önmagában egy valóság, nem pedig egy vers erről vagy arról.”⁴⁷ A konstelláció e módszerének egyik első példája Mallarmé *Kockadobás* (*Un coup de dés*) című verse. Ebben a versben az oldal felépítése, a tér kihasználása és a tipográfiai eszközök a szöveg integráns részei. Az utolsó két lapon például nagybetűs szavak lánc (RIEN / N’AURA LIEU / EXCEPTÉ / PEUT-ÊTRE / UNE CONSTELLATION)* olyan kifejezésekkel van konstellációba hozva, amelyek részei is a központi nagybetűs szálnak, de részben szembe is helyezkednek azzal.

Paul Valéry úgy írja le első találkozását a verssel, mint egy különleges sokkhatást, amelyben kikristályosodott az eszme, a konstelláció és a világ megtapasztalása:

Mintha megpillantottam volna a gondolatot, ahogy először ölt alakot a mi terünkben. Itt a kiterjedés valóban beszélt, álmodott, időbeli alakzatokat teremtett [...] ott, a papiroson, a legutolsó csillagok nem tudom, milyen szikrázása remegett a végtelen tisztaságban, ugyanabban a tudatközi űrben, ahol mint valami új csillagfaj halmazokat, csóvákat, rendszereket alkotó anyaga, ott élt egyszerre a Szó is! Megkövülten álltam e példátlan képződmény előtt. Az egész úgy elbűvölt, mintha egy újfajta csillagosság képződne az égen; mintha egy új csillagzat tűnt volna föl, amely végre valóban jelent valamit. – Nem valamely egyetemes érdekű eseménynek voltam-e tanúja, s nem valamiképpen a Nyelv Teremtésének ideális látványában részeltetett-e [...] ez az ember?⁴⁸

⁴⁷ Eugen GOMRINGER, „From Lines to Constellations” = *uo.*, 67.

* SEMMI / NEM MARAD VÉGÜL / KIVÉVE / TALÁN / EGY CSILLAGKÉPET.

⁴⁸ Paul VALÉRY, „Mallarméről”, ford. SOMLYÓ György = *Írók írókról. Huszadik századi tanulmányok*, szerk. SZEKERES György, Európa, Budapest, 1970, 230–259, itt 235–236.

Valéry szerint ez a konkrét konstelláció ideál, és ezt sugallja Mallarmé is, aki költeményét úgy írta le, mint amely „az eszme prizmatikus rekeszeit”⁴⁹ tartalmazza.

Gilles Deleuze egyik, egyébként homályos szakasza hirtelen világossá válik, ha a *Kockadobás* értelmezéseként tekintünk rá; továbbá megerősíti a konkrét konstelláció és az eszme összekapcsolását. Annak a kijelentésnek a kommentálása során, mely szerint az „eszmék tiszta többrétűségek: minden eszme többrétűség vagy változatosság”⁵⁰ (már láttuk, hogy az eszmének ez a jelentése miként rejlik annak háttérében, ahogyan Kant összekapcsolja az eszmét a térrel és az idővel mint egységességekkel), Deleuze azt írja: „Ez [...] egy kocka eldobásának, az egész égboltnak mint nyitott térnek a kérdése, és a dobásnak mint egyedüli szabálynak. [...] Az eszmék azok a problematikus kombinációk, amelyek a dobásokból következnek. A kocka eldobása semmiképpen sem értékelhető úgy, mint az esély eltörlése.”⁵¹ A kocka eldobása, a problematikus kombináció (vagy konstelláció), amely a „szabad ég” alatt (vagy benne?) jelenik meg, az konkrétan maga az eszme.

Mallarmé és nyomában a konkrét költészet főáramába tartozók egyfajta rossz közérzetre reagálnak a reflektálatlan szóval, a szóval, amely pusztán csak jelöl, csöndesen valami másra mutatva (például narratívára vagy érzésre). Miközben a „szubjektív és hedonista költői kifejezőmód”⁵² finom oszlopokba rendezi magát, melyet a nyomdagépek absztrakt mátrixai határoznak meg, a konkrét költészet szétszórja a szavakat az oldal felületén, felkavarva a szövegtömb ártatlan egyszerűségét ellentmondásokkal, másodjelentésekkel és ostoba pluralitásokkal. De mennyiben különbözik ez attól, ami egy klasszikus szöveg kritikai kiadása révén valósul meg? Megszilárdulva a kritikai apparátusban magmaként feltörő tengernyi lehetőség felett, nincs még egy olyan szöveg, amelyet annyi ellentmondás és feszültség terhelne, mint egy klasszikus szöveg bármely takaros hasábját. Mint lehetőségek, kézirati olvasatok és szövegkritikai konjektúrák konstellációja, ő maga is konkrét idea.

⁴⁹ Stéphane MALLARMÉ, *Kockadobás*, ford. TELLÉR Gyula, Helikon, Budapest, 1985.

⁵⁰ DELEUZE, I. m., 182.

⁵¹ Uo., 198. (A gondolatmenet Mallarmé versének kezdetén: „egy kockadobás soha nem törli el a véletlent”).

⁵² DE CAMPOS, I. m., 72.

A radikális filológia konkrét idealizmusa, gyorsan hozzátenném, egyszersmind szigorú materialista historizmus is. A „hagyományos” historizmus egy elmúlt korszak teljes rekonstrukciójára törekszik: erről van szó, mint utaltam rá, a görög tragédiák „ideologikus” elemzéseiben. Ez a historizmus megfeleltethető a kétvilág-idealizmusnak: túl ezen a világon és az itt található szövegeken és töredékeken, van egy másik világ: a múlt, amely rekonstruálható és szemlélhető, miként egy új-platonista szemlélheti az ideális egységet.⁵³ A materialista történetírás ellenben az ebben a világban jelen lévő törmelékeket és nyomokat vizsgálja, s figyelmét arra fordítja, ami konkrétan testet ölt. Amikor a kritikai kiadásokat úgy fogom olvasni, hogy ideájukat, egyes számú pluralitásokat tartom szem előtt, végeredményben semmi más nem teszek majd, mint amit Benjamin materialista történetírásnak nevezett: „A gondolkodást nemcsak a gondolatok mozgása teszi, hanem megakadásuk is. Ha valahol a gondolkodás egy feszültséggel teli konstellációban hirtelen leáll, ez olyan sokkot vált ki ott, hogy a gondolat ezáltal monásszá kristályosodik. A történelmi materialista csakis ott közelít meg valamely történelmi tárgyat, ahol az monásként magasodik előtte.”⁵⁴ A kritikailag előállított szöveg így csak egy monász, amely a kritikai variancia történetének konstellációját hozza létre. A monász struktúrájáról azt írja Benjamin: „Először a szerkezetre derül fény [...] egy történeti konfrontáció formájában, amely kialakítja a történeti tárgy belső szerkezetét (mint egyfajta bélrendszert), amelybe minden egyes történeti erő és érdek redukálva belép.”⁵⁵ Az a történeti konfrontáció, amely a kritikailag előállított szövegben végbemegy, a kritikai apparátusban, a kiadás „bélrendszerében” mint sűrített vagy „redukált” konfrontáció megy végbe. A kritikai kiadás mint konstelláció – mint egyes számú többes vagy mint konkrét eszme – az, amit a radikális filológia megpróbál megérteni.

A szövegkritika területét átjáró különbség, a kritikai kiadás egyes számú pluralitása olyan tapasztalatot magyaráz, amely talán gyakrabban fordul elő, mint ahányszor megemlítik, tudniillik amikor a kritikai

⁵³ James I. PORTER, „The Materiality of Classical Studies”, *Parallax* 9 (2003/4), 64–74.

⁵⁴ Walter BENJAMIN, „A történelem fogalmáról”, ford. BENCE György = UÓ, *Angelus novus*, 959–974, itt 972.

⁵⁵ Walter BENJAMIN, *The Arcades Project*, ford. Kevin McLAUGHLIN, Harvard University Press, Cambridge, 1999, N10, 3 (475).

kiadás szakadék, a klasszika-filológia pedig szédület. Martin West idézi Eduard Fraenkel néhány, 1960-ban írott sorát:

Akkorra elolvastam már Aristophanés nagyobbik részét. Elkezdtem róla áradozni [Friedrich] Leónak, hosszasan ecseteltem ennek a költészetnek a bűverőjét, a kardalok szépségét, és így tovább. Leo anélkül, hogy bármi jelét adta volna nemtetszésének vagy türelmetlenségének, hagyta, hogy elmondjam a magamét; összesen talán tíz percen át tartott. Amikor befejeztem, megkérdezte: „Melyik kiadásban olvassa Aristophanést?” Arra gondoltam: nem figyelt rám? Mi köze van ennek a kérdésnek mindahhoz, amit mondtam neki? Egy pillanatnyi zavart habozás után válaszoltam: „A Teubnerban”. Leo: „Á, maga kritikai apparátus nélkül olvassa Aristophanést.” Egészen nyugodtan mondta, minden élc és a gúny legkisebb jele nélkül, csak őszintén meghökkenve, hogyan volt képes ilyet csinálni egy viszonylag értelmes fiatalember. Lenéztem a före mellettünk, és egyetlen érzés kerített hatalmába: „s akkor föld nyeljen el engem”.* Később úgy éreztem, hogy abban a pillanatban értettem meg, hogy mit jelent az igazi tudomány.⁵⁶

Ez a bizonyos kívánság abban a pillanatban teljesült, amikor megfogalmazódott. Amikor Fraenkel felismeri, hogy a klasszikus szövegekben több van, mint amire a szépen nyomtatott oldalak eleganciája utal, a föld megnyílik alatta. Ez olyan szakadék, ahol senki sem tudja biztosan megvetni a lábát, nem biztosak még az aristophanési verslábak sem, s ezt a szakadékot Fraenkel azzal azonosítja, amit ő az „igazi tudomány” értelmének nevez. Ebből a történetből látszik, hogy az igaz tudomány alapvető jelentőségű, nem abban az értelemben, ahogyan a szövegkritika megteremti a „terept”, az „alpozást”, vagy a „stabil alapot” az irodalomtudomány számára, hanem abban, hogy a szövegkritikus és a kritikai kiadás olvasója az antikvitást *de profundis* ismeri meg – egy szakadék mérheteretlen mélységeiből: a pokolból talán, ha igaz, hogy a „Pokol – az a többiek”,⁵⁷ a térből, amelyben más szövegek jelenléte és soha meg nem

* HOMÉROS, *Iliás*, 4, 182 és 8, 150 (Devecseri Gábor fordítása).

⁵⁶ WEST, *I. m.*, 9–10.

⁵⁷ Jean-Paul SARTRE, „Zárt tárgyalás”, ford. HEGEDŰS Zoltán = *Uó, Drámák*, I., Európa, Budapest, 1968, 87–134, itt 133.

szűnő igénye artikulálódik a „diszkrét” maradékon belül és azon kívül is. S talán itt érkezünk meg újra McGann különbségtételéhez a „hermeneutika angyalai” és a szövegkritika „ördögei” között,* bár ezt immár valószínűleg sokkal mélyebben értjük, mint korábban.

Ezekben a tézisekben amellet érveltem, hogy (1) a kritikai kiadást egy belső hasadék feszíti szét, mely önmaga és a szemmatikailag meghatározott archetípus között húzódik: ebből fakadóan a kritikai kiadás nem írható le egyszerűen a múlt jelenléteként, hanem csakis egy nyugtalanító oltványként múlt és jelen között, visszajáró kísértetként, amely mindkét világban honos. A kritikailag előállított szöveg ontológiája az, amit Derrida egyszer „hantológiának” (*hauntology*) nevezett.⁵⁸ (2) Az archetípus és a kiadás között mindig van egy rés, amely tele van lehetséges olvasatok pluralitásával: olyanokkal, amelyek a szövegben végzik, és olyanokkal, amelyek a kritikai apparátusban. A különbség ezen második szintjét az okozza, hogy nincs semmilyen módszer az archetípus és a kiadás közötti távolság áthidalására: a kritikát pedig kiküszöbölhetetlen emberi szubjektivitás szaggatja szét. (3) E pluralitásoknak a kritikai kiadás belüli összekapcsolódása teszi lehetővé, hogy a kritikai kiadást eszmeként képzeljük el: ezen eszme megragadása nem más, mint a kiadás megértése.

E tézisek harmadik megfigyelése – hogy tudniillik a kiadást egyes számú többesként látni annyi, mint megérteni azt, birtokában lenni eszméjének – egyszersmind egy irányelv megfogalmazása a radikális filológia gyakorlata számára: „Ragadd meg a kritikai kiadás eszméjét; a pluralitások összekapcsolódásának megfigyelésével bogozd ki értelmét!” Irányelvről beszélek módszer helyett, mert nincs olyan elemzési irány vagy kutatási módszertan, amellyel minden kritikai kiadás értelme feltárható lenne. Inkább minden egyes kiadás más megközelítésmódot kíván: érzékenynek kell lennünk a kiadás sajátosságaira, figyelmesen kell meghallgatnunk sejtelmes utalásait és elmormolt vallomásait. Csak ezen

* Gurd könyvének első fejezete tárgyalta e kérdést. Lásd Jerome J. MCGANN, „Literary Pragmatics and the Editorial Horizon” = *Devils and Angels. Textual Editing and Literary Theory*, szerk. Philip COHEN, University Press of Virginia, Charlottesville, 1991, 1–21.

⁵⁸ Jacques DERRIDA, *Marx kísértetei*, ford. BOROS János – CSORDÁS Gábor – ORBÁN Jolán, Jelenkor, Pécs, 1995.

az úton – szereteteli és gondos figyelmesség révén minden egyes szöveg irányában (tehát csakis akkor, ha *filológusok* vagyunk) – fog az értelmévégbemenni számunkra. Ezért egyfajta etikára és nem egy instrumentálizálható módszerre van szükségünk. Én ezt az etikát próbálom meggyakorolni a 2. részben, ahol az *Iphigeneia Aulisban* szövegkritikai megközelítéseinek olvasatára teszek kísérletet.

Fordította Vadas András